REDAKCJA WOJSKOWA

Jastrząb na ogonie strona 26

Pogoń za talibami strona 47

Forteczna eskapada strona 71

www.polska-zbrojna.pl

TYGODNIK

Polska Zbrojna

Cena 4 zł (w tym 7% VAT)

NR 26 (700) 27 czerwca 2010

INDEKS 337 374 ISSN 0867-4523

strona 22

Mokry front

Dywizje podzieliły się odcinkami rzek, jakby to był front prawdziwej wojny.

ISSN 0867-4523 26

HORYZONTY

HORYZONTY

HORYZONTY

Redaktor działu ANNA DĄBROWSKA

ANNA DĄBROWSKA

Forteczna eskapada

Najwięcej na świecie zabytkowych budowli fortecznych znajduje się w Polsce.

FOT. JAKUB NAWROCKI

Gierłoż, Wilczy Szaniec

Modlin, twierdza

GRAF. MARCIN DMOWSKI, FOT. JAROSŁAW WIŚNIEWSKI, MARCIN DMOWSKI

Forteczna eskapada

Jesteśmy krajem obfitującym w podziemne i naziemne budowle o przeznaczeniu militarnym. Historia Polski ostatnich wieków sprzyjała bowiem wznoszeniu obiektów obronnych, czym zajmowali się zarówno Polacy, jak i nasi sąsiedzi, trzy państwa zaborcze oraz okupanci – niemieccy i radzieccy. Ponieważ warto je poznać, prezentujemy przewodnik po 43 zabytkach militarnych. Nie jest to kompendium wiedzy o architekturze obronnej. Nasz wybór jest subiektywny i zdajemy sobie sprawę, że pominęliśmy wiele ciekawych i atrakcyjnych obiektów, ale na wszystkie nie starczyłoby miejsca. Nasz przewodnik zająłby wtedy nie kilka stron, lecz kilka grubych tomów.

Staraliśmy się jednak, aby na liście znalazły się zarówno obiekty duże i znane, jak i te niewielkie, ukryte po wsiach i lasach. Chcieliśmy pokazać przegląd militarnych zabytków od XVII wieku do czasów prawie współczesnych. Pominęliśmy tylko najwcześniejsze umocnienia – warownie, grody i zamki średniowieczne. Nasze propozycje są przykładem różnych europejskich szkół fortyfikacyjnych i inżynierii wojskowej wielu państw: Polski – obszar warowny Hel, Rosji – Cytadela Warszawska, Prus – twierdza Grudziądz, Austro-Węgier – twierdza Przemyśl, III Rzeszy – kompleks Riese, czy ZSRR – Linia Mołotowa.

W przewodniku dominują twierdze, schrony, bunkry, podziemne kompleksy, stanowiska artyleryjskie, dawne bazy i poligony, ale znalazły się tu także: unikatowa fortyfikacja portowa, schrony kolejowe, forteca górska, twierdza morska, torpedownie i most obronny. Większość obiektów jest zagospodarowana, część należy, często dzięki prywatnym inicjatywom, do skansenów fortyfikacyjnych bądź

została uwzględniona w trasach turystycznych. Pozostałe budowle są ogólnodostępne, a jeśli na zwiedzanie trzeba uzyskać zgodę, podaliśmy to w opisie.

Umieściliśmy też kalendarz wakacyjnych imprez militarnych. Latem prawie w każdy weekend gdzieś w Polsce odbywają się spotkania miłośników militariów, dawnej broni, zloty pojazdów wojskowych, turnieje rycerskie czy inscenizacje bitew – od czasów Wikingów po II wojnę światową.

Zachęcamy do odwiedzania fortyfikacji i obserwowania zmagań rekonstruktorów. Można też uczynić z nich główną atrakcję urlopu, a nawet pokusić się o stworzenie własnego szlaku militarnego. Zabytków i imprez na pewno nie zabraknie. ■

Militarne zabytki Polski

● **BAKAŁARZEWO.** Skansen fortyfikacji Prus Wschodnich, w którym można obejrzeć zrekonstruowany dwukondygnacyjny schron bojowy typu Regelbau 113d. Zwiedzanie latem od 10.00 do 20.00. ☎ 693 085 135.

● **BORYSZYN.** Międzyrzecki Rejon Umocniony – system umocnień stworzony przez Niemców w latach 1934–1944 dla ochrony wschodniej granicy. Można tu oglądać stałą zaporę przeciwpancerną – szeregi betonowych ostrosłupów, zwanych zębami smoka, a w towarzystwie przewodników zwiedzać obiekty Pętli Boryszyńskiej – chodniki i pomieszczenia podziemnych stacji. Otwarte do końca września codziennie od 10.00 do 18.00. ☎ 602 358 190.

● **DĄBROWIECKA GÓRA.** Punkt oporu wchodzący w skład umocnień Przedmościa Warszawskiego, wybudowany w 1940 roku przez Niemców. Zwiedzać można schron obserwacyjny artylerii typu Regelbau 120a i schron bojowy typu Regelbau 514. ☎ 507 761 711.

Giżycko, Twierdza Boyen

Toruń, twierdza

Zamość, twierdza

● **GDAŃSK.** Żelbetowe schrony bojowe artylerii nadbrzeżnej z 1914 roku i stanowiska artylerii polowej. Dwa dobrze zachowane bunkry znajdują się na wydmach w Jelitkowie. W Brzeźnie zachował się główny schron bojowy o długości kilkudziesięciu metrów.

● **GDAŃSK.** Twierdza Wisłoujście – jedyna w Polsce dobrze zachowana fortyfikacja portowa. Do XVI wieku strzegła wejścia do gdańskiego portu. Obecnie w twierdzy znajduje się baza żeglarska. Okresowo można też zwiedzać forty wewnętrzne i wejść na wieżę zwaną latarnią.

● **GDYNIA.** Stanowisko 11 Baterii Artylerii Stałej na klifie w Redłowie, zbudowane na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku do obrony portu wojennego przed atakami od strony morza. Dobrze zachowane są trzy stanowiska z armatami.

● **GDYNIA.** Teren niemieckiego poligonu torpedowego. Składał się z dwóch obiektów położonych na wodzie. W jednym z nich, na Oksywiu, stacjonuje nadal wojsko, natomiast torpedownię w Babich Dołach można oglądać z łodzi – warto zapytać rybaków z Osady Rybackiej. Można też zrobić ciekawe zdjęcia z plaży.

● **GIERŁOŻ.** Kwatera **Adolfa Hitlera** „Wolfschanze" (Wilczy Szaniec). Znajdowało się tu około 80 budowli, w tym 50 bunkrów. Ich pozostałości można zwiedzać cały rok od 8.00 do zmroku. ☎ + 4889 752 44 29.

● **GIŻYCKO.** Twierdza Boyen – jedno z najlepiej zachowanych w Polsce XIX-wiecznych dzieł fortyfikacyjnych, przykład bastionowej twierdzy pruskiej z elementami XX-wiecznej modernizacji. W budynku koszarowym mieści się muzeum. Zwiedzanie latem od 9.00 do 19.00. ☎ +4887 428 83 93.

● **GRUDZIĄDZ.** Jedna z największych twierdz w Polsce, wybudowana w XVIII wieku. Należała do pruskiego systemu obronnego Linii Dolnej Wisły. Centralny punkt twierdzy, cytadela, jest zajmowany przez wojsko. Zwiedzanie 3 maja i 11 listopada. W pozostałych terminach donżon z obwodem wałów i kazamatami można obejrzeć w grupach z przewodnikiem po uzyskaniu zgody władz wojskowych. ☎ +4856 458 32 45.

● **HEL.** Zabytki militarne z okresu przedwojennego, okupacji niemieckiej i lat powojennych. Najciekawsze: stanowiska baterii nadbrzeżnej imienia komandora podporucznika Heliodora Laskowskiego z 1935 roku, stanowiska czterech radzieckich armat morskich z 1955 roku oraz stanowisko baterii Schleswig-Holstein zbudowane w 1940 roku przez Niemców. Wieża kierowania ogniem i jedno ze stanowisk tej baterii oraz stanowisko baterii Laskowskiego użytkowane jest przez Muzeum Obrony Wybrzeża. Zwiedzanie w wakacje od 10.00 do 19.00. ☎ 697 888 583. Pozostałe obiekty są ogólnodostępne.

● **JUGOWICE.** Od 1943 roku w rejonie Gór Sowich Niemcy prowadzili zakrojone na szeroką skalę prace budowlane pod kryptonimem

Warszawa, Cytadela

FOT. JAROSŁAW WIŚNIEWSKI (2), ARCH. 1 BMT, ALEKSANDER RAWSKI

„Riese" (Olbrzym). Budowa nie została nigdy ukończona, a jej pozostałością jest szereg podziemnych kompleksów i budowli naziemnych. Należą do nich sztolnie podziemne Włodarz. Latem kompleks jest czynny od 9.00 do 18.00. ☎ +4874 845 33 42.

● **KŁODZKO.** Austriacka twierdza z XVII wieku, przejęta i rozbudowana przez Niemców. Najcenniejszy w Polsce zespół fortyfikacji z tego okresu. Szlak turystyczny poprowadzono fragmentem bastionu wysokiego i chodnikami minerskimi. Zwiedzać z przewodnikiem można do października codziennie od 9.00 do 19.00. ☎ +4874 867 34 68.

● **KOŁOBRZEG-PODCZELE.** W latach 1938–1945 mieściła się tu baza niemieckiej Luftwaffe. Potem wprowadzili się Rosjanie i wokół pasów startowych zbudowali sporo maskowanych ziemią schronohangarów. Obiekt można zwiedzać; z lotniska korzysta teraz Aeroklub Bałtycki.

Wakacyjne imprezy militarne

3–4 lipca, Warszawa. Inscenizacja bitwy pod Kłuszynem z 1610 roku – największego zwycięstwa polskiej husarii.

3–4 lipca, Braniewo. X Festiwal Wczesnośredniowieczny, podczas którego odbędą się walki wojowników oraz bitwa Słowian i Wikingów.

8–11 lipca, Podrzecze. Strefa Militaria 2010. Spotkanie grup rekonstrukcyjnych zajmujących się historią wojskowości od czasów średniowiecza do XX wieku oraz właścicieli pojazdów historycznych.

9–10 lipca, Kołobrzeg. VI Kołobrzeski Piknik Wojskowy, a podczas niego pokazy działania patrolu saperskiego, pozoracja walki w wykonaniu grup rekonstrukcyjnych, inscenizacja obozu wojów **Bolesława Chrobrego**.

10–11 lipca, Nidzica. XI Turniej Rycerski na Zamku w Nidzicy. Główna bitwa odbędzie się pierwszego dnia o 21.30.

10–11 lipca, Żywiec. Rekonstrukcja obrony we wrześniu 1939 roku – walki o schron w Węgierskiej Górce oraz potyczki w Zadzielu.

15–17 lipca, Grunwald. W 600. rocznicę zwycięstwa wojsk polsko-litewskich nad Zakonem Krzyżackim w inscenizacji weźmie udział prawie 1500 rycerzy. Bitwa rozpocznie się 17 lipca o 14.00.

22–25 lipca, Malbork. XI Oblężenie Malborka. Przeniesiemy się do roku 1410, kiedy król **Władysław Jagiełło** wraz ze swoimi wojskami przystąpił do nieudanej próby zdobycia warowni. Spektakl odbędzie się 22, 23 i 24 lipca o godzinie 22.00.

23–25 lipca, Bielsko-Biała. X Międzynarodowy Zlot Pojazdów Militarnych „Operacja Południe". Spotkanie miłośników i kolekcjonerów pojazdów militarnych i starej techniki wojskowej. Głównym punktem będzie sobotnia defilada pojazdów ulicami Bielska-Białej.

23–25 lipca, Parszczyce. III Piknik Militarny „Krokowa 2010". Przejażdżki pojazdami wojskowymi, zwiedzanie stanowiska bojowego z okresu II wojny światowej.

24 lipca, Ujście. Piknik historyczny nawiązujący do potopu szwedzkiego – pokazy łucznictwa konnego, broni białej i drzewcowej, inscenizacja walk.

24–25 lipca, Mościbrody. Manewry rekonstruktorów wojsk Księstwa Warszawskiego.

30 lipca–1 sierpnia, Borowiec koło Biłgoraja. Rekonstruktorzy odtworzą obóz wojsk króla **Jana Kazimierza** maszerującego z Lublina z odsieczą dla oblężonego Zbaraża w lipcu 1649 roku.

30 lipca–1 sierpnia, Nysa. Dni Twierdzy Nysa. Inscenizacja nawiązuje do wydarzeń z 1807 roku – oblężenia twierdzy przez wojska napoleońskie.

8 sierpnia, Cyców. Rekonstrukcja walk z 15 i 16 sierpnia 1920 roku, kiedy to dwa pułki polskiej jazdy i dwa bataliony etapowe rozbiły atak bolszewickiej brygady strzelców.

13–15 sierpnia, Kutno. I Zlot Grup Rekonstrukcji Historycznych „Odyseja Historyczna Wojna i Pokój". Spotkanie rekonstruktorów zajmujących się historią wojskowości od średniowiecza od współczesności.

13–15 sierpnia, Kłodzko. V Dni Twierdzy Kłodzkiej. Można zobaczyć rekonstrukcję bitwy o twierdzę z 1807 roku.

KRĄPIEWO. Wybudowany w okresie zimnej wojny bunkier o powierzchni 1100 metrów kwadratowych należał do zapasowego Centrum Radiowo-Nadawczego wchodzącego w skład 2 Korpusu Obrony Przeciwlotniczej. ☎ 601 623 404.

LEŚNA GÓRA. Skansen fortyfikacyjny koło Cigacic. Odrestaurowano żelbetowy schron bojowy numer 708 należący do niemieckiej linii obronnej Oderstellung. Na skansen składa się strzelnica wschodnia, zachodnia oraz izba bojowa. W pobliżu znajdują się schrony o numerach 702, 710 i 712.

ŁEBA. Poligon rakietowy Luftwaffe, zwany małym Peenemünde. Zachowały się żelbetowe stanowiska, z których odpalano rakiety. Jest też ekspozycja plenerowa rakiet przeciwlotniczych powojennej produkcji sowieckiej. Latem wejście do obiektu płatne.

MARTIANY. Świetnie zachowany schron bojowy z 1939 roku, stanowiący część Giżyckiego Rejonu Umocnionego, stoi na podwórku jednego z gospodarstw. Schron do 1945 roku był zamaskowany drewnianą stodołą. ☎ 505 141 171.

MAMERKI. W tutejszym lesie znajduje się zespół obiektów byłej niemieckiej głównej kwatery Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych. W latach 1940–1944 zbudowano ich tu ponad 200. W dobrym stanie przetrwało 30 betonowych schronów. ☎ 606 827 755.

JEZIORO MIEDWIE. Nad jeziorem znajduje się dawny niemiecki poligon torpedowy, zbudowany w czasie II wojny światowej. Do torpedowni można dostać się drogą wodną. Kontakt do właściciela kutra: 694 731 275.

MODLIN. Olbrzymi kompleks zabytkowych fortyfikacji wybudowanych przez wojska napoleońskie po 1807 roku i rozbudowywanych następnie przez Rosjan. Możliwe jest zwiedzanie niektórych obiektów. ☎ 604 607 092.

NYSA. Dawna pruska twierdza jest przykładem pionierskiej realizacji nowego typu umocnień: obozu warownego. Zachowała się ponad połowa budowli. ☎ 604 881 604.

OSOWIEC. Przykład XIX-wiecznej twierdzy rosyjskiej z unikalnej wielkości fortem centralnym. Z umocnień czterech fortów do zwiedzania udostępniony jest centralny – mieści się w nim muzeum twierdzy. Zwiedzanie po uzgodnieniu. ☎ 600 941 954.

OSÓWKA. Obiekty naziemne oraz podziemne sztolnie nazistowskiego projektu „Riese" z okresu II wojny światowej w Górach Sowich. Dostępne cały rok. Zwiedzanie podziemi z przewodnikiem latem od 10.00 do 18.00. ☎ +4874 845 62 20.

Mamerki, kwatera niemieckiego Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych

PIĄTNICA. Trzy potężne forty wchodzące w skład rosyjskiej linii obronnej. Jest to najlepiej zachowany i najbardziej rozwinięty przyczółek mostowy na Narwi. Teren można zwiedzać z przewodnikiem. W Forcie III mieści się muzeum. ☎ 606 101 419.

PNIEWO. Jedna z podziemnych tras turystycznych fortyfikacji Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego, obejmująca fragment tuneli i schronów bojowych. Można zwiedzać codziennie do końca września od 10.00 do 18.00. ☎ 509 868 965.

POZEZDRZE. W lesie znajdują się bunkry byłej kwatery szefa SS i policji **Heinricha Himmlera** „Hochwald" (Wysoki Las), zbudowane w latach 1940–1941. Kwatera składała się z dziewięciu obiektów, w tym pięciu schronów. Obiekty zostały wysadzone w powietrze w styczniu 1945 roku, ale względnie dobrze zachował się gigantyczny schron **Himmlera** o ponaddwumetrowych ścianach i stropach. Teren otwarty do zwiedzania.

POZNAŃ. Zachowane liczne fragmenty fortyfikacji szkoły nowopruskiej, przekształcone następnie w XIX wieku w wielką twierdzę fortową. W ocalałych budowlach mieszczą się Muzeum Uzbrojenia i Muzeum Armii Poznań. Otwarte codziennie, oprócz poniedziałków, od 9.00 do 16.00, w niedziele i święta od 10.00 do 16.00. ☎ +4861 851 72 89.

PRZEMYŚL. Tutejsza twierdza była jedną z trzech największych w Europie. Miała stanowić fortyfikację zabezpieczającą Budapeszt i Wiedeń przed natarciem wojsk rosyjskich. Częściowo udostępniono do zwiedzania ruiny Fortu VIII Łętownia. Spacer z przewodnikiem latem w weekendy. ☎ 604 869 322.

RÓŻAN. Trzy małe forty na Narwi wybudowano po 1901 roku. Dostępny jest Fort I. ☎ 698 250 907.

SREBRNA GÓRA. Przykład pruskiej twierdzy bastionowo-kleszczowej z XVIII wieku, jedyna forteca górska na terenie Polski. Znajduje się tu donżon – największa kazamatowa wieżowa budowla obronna Europy. Zwiedzanie do października od 9.00 do 18.00 (w weekendy do 19.00). ☎ +4874 818 00 99.

STĘPINA. Gigantyczny schron kolejowy. Fortyfikacja została wybudowana przez hitlerowców w latach 1940–1941. Tunel ma blisko 400 metrów długości i żelbetowe ściany o grubości przekraczającej dwa metry. Zwiedzanie

Gdynia, torpedownia w Babich Dołach

Przemyśl, ruiny twierdzy

Strzaliny, warownia Wału Pomorskiego

FOT. JAROSŁAW WIŚNIEWSKI, ARCHIWUM REDAKCJI

Wakacyjne imprezy militarne

14–15 sierpnia, Chudowo. XI Jarmark Średniowieczny – turnieje i bitwy rycerzy, pokazy konne.

15 sierpnia, Radzymin. Inscenizacja nawiązująca do wydarzeń z wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku.

15–22 sierpnia, Hel. D-Day – widowisko związane z lądowaniem aliantów w Normandii w 1944 roku. Spotkanie grup rekonstrukcyjnych oraz kolekcjonerów pojazdów militarnych.

19–22 sierpnia, Borne Sulinowo. VII Międzynarodowy Zlot Pojazdów Militarnych „Gąsienice i Podkowy". Wystawa sprzętu militarnego, pokazy grup rekonstrukcyjnych, a 21 sierpnia parada pojazdów militarnych dookoła jeziora Pile.

18 sierpnia, Płock. Rekonstrukcja obrony Płocka z 1920 roku.

20–22 sierpnia, Mojesz koło Lwówka Śląskiego. Biwak wojsk napoleońskich. Impreza nawiązuje do pobytu na tym terenie wojsk napoleońskich od czerwca do sierpnia 1813 roku.

20–22 sierpnia, Będomino. VI Manewry w Będominie – gra wojenna z okresu napoleońskiego, pokazy artylerii, musztry piechoty i kawalerii.

22 sierpnia, Borkowo. Inscenizacja nawiązująca do wydarzeń z wojny polsko-bolszewickiej – zwycięskiego starcia polskiej 5 Armii z trzema armiami bolszewickimi.

27–28 sierpnia, Mława. Bitwa pod Mławą z 1939 roku. 28 sierpnia na polu w Uniszkach Zawadzkich rekonstrukcja bitwy z udziałem około 200 rekonstruktorów.

30 sierpnia, Chojnice. Bitwa rycerska upamiętniająca odzyskanie zamku chojnickiego przez wojska **Kazimierza Jagiellończyka** w 1466 roku.

do końca października w soboty od 12.00 do 18.00 i niedziele od 10.00 do 18.00, w inne dni konieczny kontakt: +4817 277 71 10.

● **STRZALINY.** Najpotężniejsza grupa warowna Wału Pomorskiego. Częściowo ocalałe podziemia można zwiedzać z przewodnikiem. ☎ +4867 259 32 55.

● **STRZYŻÓW.** Mieści się tu dłuższy z dwóch schronów kolejowych przecinających Żarnowską Górę – ma 465 metrów długości. Najważniejszy skład, o nazwie Amerika, przyjechał tutaj 27 sierpnia 1941 roku z wodzem III Rzeszy. Zwiedzanie podczas wakacji od wtorku do piątku od 9.00 do 15.00, w soboty od 10.00 do 14.00, w niedziele od 13.00 do 17.00. ☎ 694 961 504.

● **ŚWINOUJŚCIE.** Jedyna w Polsce twierdza morska. Ocalałe do dziś forty Prusacy zaczęli budować w połowie XIX wieku. Ich zadaniem była obrona portu. Ocalały forty: Anioła, Zachodni i Gerharda. Latem można je zwiedzać od 9.00 do zmierzchu. W forcie Gerharda jest podziemna trasa turystyczna. ☎ 503 741 307.

● **TCZEW.** Drogowy most obronny na trasie Berlin–Królewiec, wybudowany kilka lat przed II wojną. Obiekt przystosowany do obrony dzięki specjalnym bunkrom, będącym jednocześnie przyczółkami mostu.

● **TOMASZÓW MAZOWIECKI.** Dwa schrony kolejowe dla pociągów sztabowych, zbudowane przez Niemców podczas II wojny światowej – jeden w Jeleniu o długości 354,9 metra, drugi w Konewce – 380 metrów. Zwiedzanie do listopada codziennie, oprócz poniedziałków, od 10.00 do 19.00. ☎ 501 430 321.

● **TORUŃ.** Dobrze zachowane fortyfikacje twierdzy pierścieniowej szkoły nowopruskiej z elementami przedmościa. Dla turystów został udostępniony artyleryjski Fort IV – przykład doskonale zachowanego obiektu fortecznego pierścienia zewnętrznego. Zwiedzanie codziennie od 9.00 do 20.00. ☎ +4856 655 81 34.

● **TORUŃ.** Skansen fortyfikacji pancernej Twierdzy Toruń. Tworzą go: schron amunicyjny baterii półpancernej, bateria AB IV, a wkrótce także blok bojowy baterii półpancernej. Zwiedzanie do września w każdą niedzielę od 10.00 do 14.00. ☎ 607 054 249.

● **WALIM.** Pozostałości budowli „Riese" – kompleks Rzeczka. Wejście codziennie do września od 9.00 do 19.00, w soboty i niedziele do 20.00. Kontakt do Muzeum Sztolni Walimskich: +4874 845 73 00.

● **WAŁCZ.** Potrójny pas umocnień należących do zbudowanego w latach 1934–1937 niemieckiego systemu Wału Pomorskiego o długości 230 kilometrów. W ruinach utworzono Skansen Grupy Warownej „Cegielnia". Zwiedzanie z przewodnikiem w wakacje: od 15.00 do 20.00, w weekendy od 10.00 do 20.00. ☎ 507 786 104.

● **WARSZAWA.** Pod koniec XIX wieku Rosjanie wybudowali wokół Warszawy dwa pierścienie fortyfikacji złożone z 14 potężnych fortów. Warto zobaczyć Fort Czerniaków, w którym mieści się Muzeum Polskiej Techniki Wojskowej – wstęp bezpłatny od środy do niedzieli od 10.00 do 16.00, ☎ +4822 858 22 12, oraz militarną trasę podziemną w Forcie Legionów. ☎ 602 494 806. Zwiedzać można też Cytadelę – Bramę Straceń, X Pawilon i Kaponierę. ☎ +4822 839 12 68.

● **ZAMOŚĆ.** Przykład późnorenesansowego miasta twierdzy, wielokrotnie modernizowanej przez Polaków i Rosjan. Zwiedzanie trasy Bastionu VII – Nadszaniec codziennie od 9.00 do 19.00. ☎ +4884 639 22 92. ■